

ГОДИШНИК НА ДУХОВНАТА АКАДЕМИЯ
“СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”, СОФИЯ, ТОМ XVIII, (XLIV), 1968/69 г.

**ПРЕЗВИТЕР ЛУКИАН, НЕГОВАТА
РЕЦЕНЗИЯ НА БИБЛЕЙСКИЯ ТЕКСТ
И ПРЕВОДЪТ НА
СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ**

от проф. д-р БОЯН ПИПЕРОВ

СИНОДАЛНО ИЗДАТЕЛСТВО
София 1971

ПРЕЗВИТЕР, ЛУКИАН, НЕГОВАТА РЕЦЕНЗИЯ НА БИБЛЕЙСКИЯ ТЕКСТ И ПРЕВОДЪТ НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ

През настоящата 1969 г. се навършват 1100 години от онази паметна за всеки българин година, когато св. Кирил (Константин Философ) склопи очи, след като завърши за нас и Христовата църква своето епохално дело. Делото на равноапостолните двама братя Кирил и Методий стана за нас ярък фар, който ще осветява историческия ни път во веки, защото те дадоха възможност на славяните и най-вече на българите да заговорят чрез своя писменост. Изминалите XI века са предостатъчна гаранция за здравината и устойчивостта на направеното от светите братя. Нас пък техният дар ни прави да се чувстваме горди и да сме сигурни, че стоим здраво в редиците на културните народи. Ние сме един от рядко щастливите народи, понеже знаем годината, когато са се появили писмената ни и имената на онези, които са ни дарили с тези писмена. Колко европейски висококултурни народи могат да се похвалят с това?

Да са добере човек до възможността да предава писмено своите мисли, е все едно да овладее нов език, нов начин да “разговаря” с околните люде. Словото е характерна особеност на човека въобще, но писмото принадлежи изключително на културния човек. Писмото е най-ярък символ на трайността, на бъдещето. Да говорим и слушаме, макар и от разстояние, можем само сега, в настоящето, а чрез писмото нам се говори от хора, които са вече отдавна в забвение, или пък се завещават мисли и открития даже на ония, които още не са родени. Гласът на писателя се разнася навсякъде векове наред.

863 година... Моравският цар Ростислав от свое име и от името на своите князе¹ моли византийския цар Михаил да му изпрати владика и учител, който би научил моравския народ на истинска християнска вяра, но на техния собствен език.² Императорът повика Константин Философ като единствен човек, който може да задоволи тази нужда.³

¹ Цитатите и посочките по смисъл предаваме по “Пространното житие на св. Кирил Философ (по преписа на Влад. Граматика от 1479 г.)”, издадено от проф. прот. И в а н Г о ш е в в студията му “Светите братя Кирил и Методий” в Годишника Соф. Университет, Богосл. ф.т, т. X, 1937/38 г. Този препис ще бележим чрез ЖК.

² ЖК XI, 1-5.

³ ЖК XI, 10-15.

Константин приема възложената му мисия, но недоумява, как би проповядвал и поучавал този славянски народ, след като той няма букви за своя език, а “кой може да пише беседа (поучение) на вода”?¹ Константин, както постъпвал винаги в подобни случаи, се помолил на Бога. Бог чул молитвата на своя раб и той веднага “сложи писмена”. Затова и 863 година се счита за рождена на старобългарската азбука. След това великият просветител започнал да превежда от гръцки на старобългарски език словата на св. Евангелие от Йоан.² От житието на светите братя знаем, че те отначало превели богослужебните книги според устава на “великата църква” на Константинопол³, след това превели книгите на Новия Завет и най-последно – чак към края на живота на св. Методий – старозаветните книги (без трите Макавейски).

869 година... Св. Кирил Философ умира в Рим, като оставя след себе си сигурни и самоотвержени ученици и последователи, които продължили започнатото просветно дело сред българите. Западната католическа църква в лицето на своите папи и източната православна църква в лицето на Цариградската църква полагат отчаяни усилия за господстващо влияние и овладяване на славянските народи и най-вече на младата българска държава, която още не е укрепнала здраво в религиозно отношение. Религиозната просвета, която тогава ставала достояние на нашите прадеди преди всичко чрез богослужението и църковната богослужебна и проповедническа книжнина, не е могла да става на други езици, освен на еврейски, гръцки и латински. Триезичната ерес била силно оръжие за гърци и римокатолици, което оръжие те здраво държали в ръцете си и насочвали към още неукрепналите и разпокъсани славянски народи.

Значението на това, което светите братя завещали на българския народ, е огромно и трудно за изчерпателно изясняване. Чрез получаване на славянска азбука и книжнина нашият народ вече можел напълно самостоятелно да се просвещава на свой собствен и разбираем за всички език, да създава своя оригинална литература или пък чрез преводи да може да надниква в книжовната съкровищница на древните просветени народи и оттам да черпи поука. Българският народ се явява на световната сцена със свой собствен облик и се подрежда наред с другите обособени народи. Той добива сили да твори, да се развива и да укрепва. Затова и 1969 година е определена за честване светите братя Кирил и Методий и тяхното дело, чието сияние изминалите векове не могат да помрачат или потушат. То ще се разгаря, ще осветлява пътя ни по историческия друм и ще ни пази от чужди влияния, както ни е запазило в продължение на 500 години под непосилно иго. Нашият народ напълно заслужено е отредил място на двамата братя сред сонма на светиите.

¹ ЖК XI, 15-25.

² ЖК XI, 25-30.

³ Проф. прот. Ив. Г о ш е в, посоч. съч., стр. 57.

Св. св. Кирил и Методий превели новозаветите и старозаветни книги от гръцки на старобългарски език. Но дали бихме могли да определим, какъв гръцки текст им е послужил за оригинал? През IX век вече има така много гръцки преписи на Священото Писание на Стария и Новия Завет, че е необходимо предварително да хвърлим кратък осведомителен поглед върху тези гръцки преписи.

През III век пр. Хр. започва превеждането на Стария Завет от еврейски език на гръцки. Целият Стари Завет бил преведен в продължение на доста години. Този превод е познат под името Превода на 70-те (Septuaginta) или Александрийски превод. Той е много по-издържан и ценен от дотогавашните опити за превеждане от староеврейски език на други семитически диалекти. Преводът е извършен в Александрия (Египет) за религиозните нужди на многобройните александрийски юдеи, които се нуждаели преди всичко от Закона на Мойсей (Тора-та), а вече не разбирали еврейския оригинал, понеже говорели гръцки език. Значението на превода е огромно. – По това време (III-II в. пр. Хр) гръцкият език залял почти целия Ориент. Мнозина вече можели да се запознаят със Закона Моисеев на понятен език. Обширната римска империя премахнала много граници на бивши държави и по този начин месианската идея могла свободно да се шири и усвоява от всички, които я търсели и споделяли. Новозаветните писатели също така ползвали Превода на 70-те, както се вижда от многобройните цитати в техните Писания. Започналите религиозни спорове между юдеи и християни от първите векове се базирали преди всичко пак на този превод. Той се наложил като заместител на еврейския си оригинал.

Широкото разпространение и употреба на Превода на 70-те предизвикали след време и нуждата от вглеждане в неговата точност и издържаност. За да се отстранят или избегнат някои забелязани отклонения от еврейския оригинал, били направени опити и за други преводи от еврейски на гръцки език. Около 130 г. сл. Хр. се появил превода на **Акил**. Според свидетелствата на някои църковни отци (особено Епифаний), Акил бил езичник, след това преминал към християнството, а впоследствие отпаднал от него и станал юдейски прозелит. Според юдейското предание той бил ревностен ученик на Раби Акиба, но, изглежда, дотолкова, доколкото в негов дух до най-малки подробности извършил своята работа.¹ Преводът на Акил се отличава с фанатично придържане в буквата на оригинала, поради което бил особено ценен от Ориген и бл. Йероним, а спечелил голямо уважение и всред юдеите.

По-късно, във II век, се появил преводът на Теодотион, юдейски прозелит (според бл. Иероним – евионит). Този превод е до голяма степен преработка на Превода на 70-те въз основа на еврейския

¹ Otto Eissfeldt, Einleitung in das Alte Testament, 3. Aufl., Tubingen, 1964, S. 972.

оригинал, а не изцяло нов превод.¹ За отбелязване е, че в гръцката Библия голяма част от кн. Йов е по този превод, а кн. Даниил от II век насам изцяло е по Теодотион, както това е сторено и в славянската Библия.

След това следват няколко опита за гръцки преводи, познати ни само като фрагменти и то по сведения от Ориген.² Едва към началото на III век се появява нов превод от **Симах**. Епифаний Кипърски го споменава като самарянин, който преминал към юдейството. Според талмудистическото предание бил ученик на Раби Меир. Влиянието на равинското тълкуване при този превод не може да се отрече. Преводът на Симах е доста свободен по отношение на езика, но стремежът да се запази оригинала е налице. Евсевий го окачествява като “твърде ясен и удивителен по изящество”, а пък бл. Йероним го ползвал в своята Вулгата с предпочитание.

Изминали години... Преводът на 70-те не можел да остане без външни чужди влияния и да не претърпи известни изменения. До началото на III век той вече имал зад себе си половин хилядолетие. Нароили се, както видяхме, и други гръцки преводи. Еврейският текст пък добил напълно завършена канонична форма и общо официално признание. Не могли да останат незабелязани и да не бъдат взети под внимание от една страна различията между отделните гръцки преводи и, от друга страна – различията между Превода на 70-те и еврейския оригинал. С това се изяснява и голямата загриженост у древните християнски изтъкнати учители, които се заели да допринесат по нещо за изясняване и изправяне на тези несъгласия. Затова и от III век нататък започнали различни опити, целещи да се даде на гръцкия Стари Завет една постоянна форма чрез **рецензии**. Рецензиите са резултат от усилията на високообразовани люде, които по критичен път се потрудили да установят отклоненията и грешките в преводите и преписите на Свещените Писания.³ Върху Превода на 70-те бл. Иероним (Ad Damasum) споменава за три рецензии: от Исихий в Египет, от Лукиан в Цариград и Антиохия и от Ориген в Палестина.

С оглед на разрешаване така сложилите се задачи Ориген (175-254) съставил своето ненадминато по замисъл, изпълнение и размер библиейско текстокритично творение, наречено Хексапла (шест стълбци или колони). Чрез този свой труд той давал възможност на интересуващите се да сравнят отношението между трите гръцки превода след този на 70-те и еврейския текст. В един от шестте стълбци той дава и свой ревизиран текст на Превода на 70-те. Тази ревизия или рецензия е първата върху този превод.⁴

¹ Otto Eissfeldt, пос. съч., S. 972.

² В библистиката те са известни под анонимните означавания V-ти, VI-ти и VII-ми превод.

³ A. Robert u. A. Feuillet, Einleitung in die Heilige Schrift, B. I, Wien, 1963, S. 105.

⁴ Вж. проф. И в а н М а р к о в с к и, Въведение в Св. Писание на Ветхия Завет, част I. Общо въведение, София, 1932, стр. 237.

Интересът на църковните отци и учители до Ориген и след него бил насочен главно към Превода на 70-те и точността му по отношение на еврейския оригинал. Ревизията на Ориген не постигнала целта си. Появили се още по-неясни и объркани положения. Така се стига до нуждата от други рецензии. Известни са главно три такива: на епископ Евсевий Кесарийски (260-340) и Памфил (умр. 390 г.), на антиохийския презвитер Лукиан и на епископ Исихий Александрийски (умр. 311/12 г.). Последните две рецензии засягат и новозаветния библейски текст.

Гръцкият текст на Стария и Новия Завет е издаван много пъти и от най-различни издатели. При различните издания са вземани предвид различни кодекси и ръкописи, поради което и някои места в отделните издания се различават. Освен това, трите големи християнски вероизповедания си имат свои традиции на кой от прочутите кодекси (Синайски, Ватикански и Александрийски) да дават преднина, а освен това пък при някои от Свещените Книги на коя от посочените три рецензии. Сега читателят на старозаветния и новозаветния гръцки текст е улеснен, защото в новите критични издания издателите дават текст, какъвто смятат за най-близък до оригинала, но в критичния апарат се посочват и най-малките разлики от другите кодекси, ръкописи и рецензии. Прочути и общопризнати са изданията на Стария Завет от Alfred Rahlfs (*Septuaginta id est Vetus Testamentum graece juxta LXX interpretates*) в два тома и на Новия Завет от D. E b e r h a r d N e s t l e (*Novum Testamentum graece*, Stuttgart). Тези текстове се преиздават от години наред с оглед на всичко ново, което се открие. Те са настолна книга на всеки библеист.

С оглед на поставената задача, в настоящето изследване ще се спрем само върху Лукиан, презвитер Антиохийски, и неговата рецензия върху библейския текст.

1. Кратка биография на презвитер Лукиан

Това, което бихме могли да кажем за живота на този древен и виден християнски учител, може да се събере само от отделни оскъдни бележки. Причината за това е, може би, обстоятелството, че той живял в такава епоха от историята на древната християнска църква и по-частно на антиохийската, която епоха е още недостатъчно изяснена.

Презвитер Лукиан се родил вероятно между 240 и 250 г. в древносирийския град Самосата. Бил син на видни родители. Получил образованието си в съседния град Едеса под ръководството на известния познавач на Писанията Макарий Едески, който възгласявал школа.¹ Школата в Едеса, където християнството победило твърде рано и където работели

¹ Вж. С и м е о н М е т а ф р а с т, *Минологион за 7 януари; Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Berlin u. Leipzig, 1897 ff, S. 21, 184

всестранно образовани учители като Вардезан, била така прочута през III век, както и александрийската. Именно в Едеса през IV век процъфтява православно богословие в лицето на своя най-значителен представител св. Ефрем Сирий (умр. 373 г.). След време Лукиан се преселил в Антиохия, поради стеклите се неблагоприятни политически събития. Антиохия бил стар и прочут за времето си град, основан още от Селевк I (300 г. пр. Хр.) и станал главен град на Сирия, понеже бил кръстовище на големи търговски пътища. Там Лукиан основал прочутата антиохийска школа, отличаваща се с това, че при тълкуване на Священото Писание на преден план се изтъквал историко-буквалния му смисъл. Според Свида той основал една голяма школа (дидаскалион), тъй като бил “мъж, подготвен в свещените науки”.¹ Вероятно негов помощник ще е бил презвитер Доротей, за когото Евсевий говори така: “Знаем и за Доротей, антиохийски презвитер... учен мъж и обичащ прекрасното и божествените неща; занимавал се така усърдно с еврейски език, че постигнал истинско значение на еврейските Писания”.² Пак според Свида Лукиан споделял своята слава на учен с тази на аскет.

Презвитер Лукиан умрял като мъченик, след като отново встъпил в общение с великата антиохийска църква. Император Максимин, който управлявал заедно с Август Галерий, си останал гонител на християнството, макар и през пролетта на 311 г. да се съгласил с Галерий относно издаването на едикт за търпимост на християнството. Когато обаче през есента на същата година Галерий умрял, Максимин, вече независим от никого, подновил гоненията. Този път пратените преследвачи издирвали, преди всичко, изтъкнатите проповедници на Евангелието. Като такъв, наред с други, бил заловен презвитер Лукиан.³ Бил отведен в Никомидия⁴, където била резиденцията на императора. Във връзка с този факт Евсевий повествува: “В Никомидия Лукиан, в присъствие на царя, първом чрез апологетично слово провъзгласил небесното царство на Христос, а след това и чрез дела”.⁵ След това Лукиан бил изправен пред царските съдии. Последният му ден в затвора и мъченическата му кончина били разкрасени в спомените за него през следващите векове.⁶ След като мъченикът издъхнал (7 януари, 312 г.), християните отнесли трупа му през залива на Пропонтида в срещуположния град Дрепанон, родно място на царица Елена. Константин Велики отдал почит към починалия мъченик, като за негово възпоменание нарекъл този град на името на майка си Елена – Еленопол – благоустроил го и му дал самостоятелно

¹ Евсевий, Църковна история IX, 6, 3. Цитатите от това съчинение ще се посочват по Eusebius, Kirchengeschichte, herausgegeben von E d u a r d S c h w a r t z, V. Aufl., Berlin, 1955.

² Евсевий, Църковна история VII, 32, 2.

³ Евсевий, Църковна история, IX, 6, 3.

⁴ Йероним, De vir. illustribus, 77.

⁵ Евсевий, Църковна история VIII, 13, 2.

⁶ Срвн. Напр. Ф и л о с т о р г и й, Църковна история 11, 13; З л а т о у с т, Слово за мъченик Лукиан, Mart. Opp. II, 524 нт. и др.

управление. В Chronicon Paschale ad ann. 327 (Migne, PG 92, 67) се споменава, че преди смъртта си Константин се помолил в църквата, посветена на мъченика. В Атиохия се празнува 7 януари като ден, в който Лукиан умрял. Йоан Златоуст произнесъл похвално възпоменателно слово за мъченик Лукиан също така на 7 януари, 387 г.

От съвсем кратките бележки и споменавания у древните автори ние трябва да заключим, че презвитер Лукиан бил за времето си един от дълбокомислещите църковни учители, солидно подготвен богослов, добър познавач на Писанията и прилежен писател. Но не можем да отменим и един друг факт, който ни поставя в известно недоумение – презвитер Лукиан ще е притежавал до известна степен един неспокоен дух и твърдост в убежденията си, които не винаги хармонизирали със схващанията на православната източна църква. След осъждането на Павел Самосатски (268 г.) за неправославни възгледи относно Иисус Христос, Лукиан също така влязъл в разпра с официалната църква. Около този неясен за нас факт намираме, до известна степен, изяснение в Посланието на Александър Александрийски от 321 година¹, в което се казва за Арий и съмишлениците му, че новопоявилото се учение било свързано с имената на Евион, Артемий и Павел Самосатски, “когото Лукиан, след като наследил в отлъчването от общината, останал настрана от тримата епископи дълго време”.² Изглежда, че Лукиан бил отговорен за арианското учение и че стоял на страна от официалната църква, докато там свидетелствали Домн, Тимей и Кирил. Става ясно и това, че Лукиан ще е споделял, макар и не напълно, христологическите тезиси на своя съотечественик Павел Самосатски – и след смъртта му ще е станал водач на националната сирийска църковна партия в противовес на елинистично-римската. Но не би могло да се твърди, че Лукиан изпаднал в ереста на Павел Самосатски, защото от всички се отхвърля тезата за един Лукиан-еретик и Лукиан-мъченик. Не може пък и да се откаже влиянието му върху първата генерация на строгите ариани, които сами наричали себе си “сълукианисти”, т. е. съмишленици на Лукиан (напр., Арий, Евсевий Никомидийски, Марий Халкидонски, Астерий Кападокийски, Теогнис Никомидийски, Леонтий Антиохийски и др.). Това личи и от списъка на учениците му, който списък ни е запазил Филосторгий (Църковна история 11, 14 нт.). От Епифаний Кипърски (ок. 315-403 г.) научаваме, че и православните отци знаели за такава зависимост между презвитер Лукиан и първоарианците.³ “Vita Luciani” (Животът на Лукиан), съчинение от неизвестен автор от ок. Средата на IV в., има, по мнението на мнозина патролози, ариански произход. На Антиохийския събор в 341 г. привържениците му се позовават на един

¹ Запазено у Тодорит Кирски, Църковна история, 1, 3.

² Гръцки текст е по Adolf Harnack в статията му “Lucian der Martyrer”, поместена в Realencyklopadie für protestantische Theologie und. Kirche, Leipzig, B. XI, 1902, S. 655.

³ Adversus haereses 43, 1; 69, 5.

символ на вярата, съставен от Лукиан¹, на който символ строгите омиусиани останали верни докрай. На този събор били предложени четири изложения на вярата с цел арианите да могат някак да заместят с някой от тях православния символ. Именно за вторият от тези четири символи споменава и Атанасий Велики, когато говори, че арианите-омиусиани се различават от православните само по израз (че Син е “подобосъщен” или “единосъщен”). Счита се, че този втори символ е на Лукиан.

Но, както може да се заключи от похвалното слово на св. Йоан Златоуст², Лукиан отново се върнал и бил приет в Антиохийската православна църква, защото в противен случай надали в патриастичната литература ще се говори за Лукиан с уважение и респект. Псевдоатанасий (в Синописис на Свещените Писания) го нарича свят и велик аскет и мъченик. Златоуст произнесъл за него прочувствено похвално слово. Църквата приела св. Лукиан като мъченик.³

2. Литературно творчество

Относно литературното творчество на презвитер Лукиан също така имаме оскъдни сведения. Созомен говори само с общи фрази: “Както бил прославен в другите неща, така и обстойно изложил до съвършенство Свещените Писания”.⁴ Бл. Йероним се изказва по-обстойно и конкретно. Той споменава Лукиан като автор на рецензии върху гръцките библейски ръкописи, на писма за вярата и множество послания.⁵ За писма споменава и Свида: “Изпратил и превъзходни писма, чрез някои от които човек би защитил добре и много лесно убеждението си за божествените неща”. От тази кратка бележка можем да заключим, че тези писма имали апологетичен характер.

Все пак, като най-известен писмен труд на Лукиан си остава неговата рецензия върху библейския гръцки текст на Стария и Новия Завет. Този труд му спечелил име и запазил спомен за него и до днес след изтеклите много векове от мъченическата му смърт.

И според бл. Йероним (Epist. Ad Damasum) презвитер Лукиан съставил една рецензия върху Превода на 70-те и една върху Новия Завет, но в последната бил допуснал излишни добавки. Но същият църковен отец не отрича (в De vir. illustribus, с. 77) голямата популярност, с която тези рецензии се ползували: “Лукиан, най-ученият мъж, работил с усърдие толкова много над свещените Писания, че чак досега някои преписи от Писанията се наричат Лукианови”.⁶

¹ Созомен, Църковна история III, 5.

² Migne, PG 50, 519/26.

³ Вж. Acta martyrg., Metaphr. 7 януари; също и в Сирийския мартирологион за 7 януари.

⁴ Църк. история III, 5.

⁵ De vir. illustribus, 77; Epist. 106, 2; Prolog. ad Damasum, Migne, PL 29, 527 и др.

⁶ Лат. текст е по Friedrich Bleek, Einleitung in das AT, VI Aufl., Berlin, 1893, S. 548.

Със съжаление трябва да отбележим, че у древните автори нямаме запазено много нещо относно истинския характер и ползуваните източници за тези рецензии. Това пък, което намираме, е до известна степен противоречиво в някои пунктове. За работата на Лукиан върху Превода на 70-те говори Свида: “Този, като видял, че в Свещените Книги са допуснати погрешно много неща, и че много неща в тях или времето е повредило, или постоянната замяна на едно нещо с друго, или пък от някои най-злонамерени хора... които се опитвали да изопачат в тях (книгите) нещо и по този начин пръснали семето на много лъжливи неща, изправил всичките книги, възстановил ги от еврейски език, който знаел в съвършенство, и вложил много труд за изправянето (подобряването) им”.¹ Псевдоатанасий пък казва: “Лукиан, след като попаднал на преди казаните преводи и еврейските книги и прегледал старателно кое не отговаря на истината или пък кое е в повече и като изправил всичко според схващанията си, предал този превод на братята християни. Преводът, написан в книга очевидно със собствената му ръка, след неговата защита и мъченичество, което претърпял при владетелите Диоклетиан и Максимин, бил намерен при цар Константин Велики у юдеите в едно скривалище боядисано с вар, в което книгата била поставена за запазване”.² От тези свидетелства се вижда, че Лукиан поправил текста на Превода на 70-те преди всичко според еврейския текст. Бл. Иероним също така споменава за тази рецензия на няколко пъти, но много накратко.³ В Praef. ad Paralip. казва:... “Цариград и чак до Антиохия признава преписите (на Превода на 70-те б. м.) на мъченик Лукиан”. В Epist. ad Sunniam 11, 624 той допълва: “Напомням накратко за това, че вие знаете, дето има и друго издание, освен от Ориген и Евсевий, и всички гръцки тълкуватели го наричат кини, т. е. общо и общодостъпно, а от мнозина сега се нарича Лукианово; по-друго превеждане (изтълкуване) на 70-те от това, което се оказва в хексапларните преписи”.⁴ Ясно е, че бл. Йероним счита рецензията на Лукиан за независима и различна от работата на Ориген.

Към тези данни, почерпени из светоотеческата литература относно Лукиановата рецензия върху Превода на 70-те, ще добавим и онова, което по-ранни и съвременни автори говорят за нея. Никита Ремизиански (ок. 345-420 г.) в Prooemium comm. In Psalm. Определя работата на Лукиан повече като превод, а не като рецензия: “Той превел книгите на юдеите на наш език”.⁵ Сега, когато Лукиановият текст може почти напълно да бъде отделен в гръцките преписи, мнението на този древен автор не може да се приеме. Някои учени, като епископ Р. D. Huetius (1630-1721 г.), който работил упорито върху първоизворите на Писанието

¹ Гръцк. Текст е по Carl Eriedrich Keil, Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das AT 3 Aufl., Frankfurt a/M, 1873, S. 666.

² Лат. текст е по Adolf Harnack, пос. съч., стр. 659.

³ Ad Damasum praef. in evv.; Praef. ad Paralip.; Ad Rufin. II, 26; Epist. 106 ad Sunniam и др.

⁴ Лат. текст по C. Friedrich Keil, пос. съч., стр. 656.

⁵ Гръц. Текст по C. Friedrich Keil, пос. съч., стр. 566.

и Is. Homel (умр. 1684 г.) считали, че Лукиан и Исихий не са оригинални в своите рецензии, защото в тях се срещали критичните знаци на Ориген и то главно из неговата Тетрапла. Това трудно може да се приеме, след като се имат предвид изказванията на древните църковни отци и по-често на бл. Йероним. Проф. Марковски счита за характерно в тази рецензия на Лукиан това, че той допуснал много прибавки в текста и го разширил с разни пояснения, паралелни изрази, синоними и др. Като добър познавач на еврейски език, той се постарал да доближи Превода на 70-те до еврейския текст, като вземал последния за изходна начало.¹ О. Eissfeldt бележи съвсем накратко: “Лукиан търси начин да предаде пратекста чрез хубав гръцки език”.²

Като се имат предвид характеристиките на отделните автори (древни и по-нови) и текстът, който в сега известните ръкописи се приема за Лукианов, бихме могли да кажем, че в рецензията му върху Превода на 70-те се забелязват следните особености: 1. Има доста неща, които са взети от Хексаплата на Ориген; 2. Онова, което Лукиан дава като лично свое, е преведено или направо от еврейския текст, или пък на известни места е дадено по превода на Симах; 3. Направени са някои граматични и стилистични подобрения; 4. Попадаме и на доста много повторения, понеже на някои места Лукиан, наред с превода на 70-те, добавил и своите поправки. Може би точно поради последната особеност бл. Йероним (*Ad Sunniam*2) казвал, че мнозина считали кини (т. е. Превода на 70-те) за Лукианос (т. е. Лукианов). Твърде отдавна Мец (в *Bibel des Josephus*, 1895 г.) изказал предположението, че Йосиф Флавий ще е ползувал гръцки библейски текст, близък до този на Лукиан. Затова и в по-ново време доста библеисти считат, че Лукиан ще е ползувал някаква по-стара неизвестна рецензия на библейския текст, която условно се нарича **Пралукианова**. Очевидните прилики между текста на *Vetus Latina* (латински превод от ок. 2 век сл. Хр.) и Лукиановата рецензия също така подкрепят мисълта за някаква Пралукианова рецензия.³

Бл. Йероним (в *Epist. ad Damasum*) се изказва доста неблагоприятно за рецензията на Лукиан върху новозаветния текст: “Пропускам онези книги, които недоброто усилие на малцина хора обявява за наследени от Лукиан и исихий, на които не е било позволено да поправят нещо в целия Стари Завет след 70-те преводача, нито в Новия (Завет) е имало някаква полза да се поправя, макар и да учи (Лукиан), че преведените преди това Писания на езиците на много народи били с грешки, които били прибавени”.⁴ По повод на това изказване на бл. Йероним Reuss

¹ Проф. И в. М а р к о в с к и, пос. съч., стр. 242.

² Otto Eissfeldt, пос. съч., стр. 973.

³ Вж. D. Carl Steuernagel, *Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen, 1912, S.

⁴ Лат. текст е според Adolf Hagnak, пос. съч., стр. 658.

(в *Geschichte der heiligen Schriften NTs*, V Aufl. § 367) с право бележи: “Според този цитат би могло да се дойде до заключението, че тези мъже са имали намерение да отстранят (апокрифните?) интерполации, или обратно – да вмъкнат такива”. Струва ни се, че в случая бл. Йероним, след като изпъква пред нас като човек, който добре познава рецензиите на Лукиан и Исихий, търси начин да дискредитира работата на съмнителния за него в догматично отношение Лукиан. Може би пък критичната бележка на бл. Йероним да се е отнасяла само по отношение на такива места, които вече от началото на III век или са липсвали в гръцките ръкописи, или пък били вмъкнати допълнително. Все пак, порицанието на бл. Йероним подействало така силно, че в т. н. *Decretum Gelasianum* (от 382 г.) всичко, каквото даже по слух се приписвало на съставителя Лукиан, било обявено за недействително, а за рецензията му върху св. Евангелия се казва: “Евангелията, които подправи Лукиан, са апокрифи”.¹

Относно изворите, структурата и критичните принципи за рецензията на Лукиан върху Новия Завет все още не се знае нищо по-подробно и сигурно. *Johann L. Hug*² се е опитал да докаже, в духа на по-старите схващания, че Лукиан се придържал здраво към сирския превод Пешито на Новия Завет, от който превод ръкописите EFGHSV показвали тясна зависимост с Лукиановата рецензия. Авторите пък след Hug приписват на Лукиан цяла поредица от ръкописи. Харнак, като се старае да каже нещо във връзка с метода на Лукиановата работа, предлага да се обмисли въпроса, дали Лукиан не е рецензирал св. Евангелия под формата на Диатессарон.³ Нямаме основания да предполагаме подобно нещо, защото липсват както сведения, така и данни за това.

3. Лукиан и преводът на св. св. Кирил и Методий

След всичко казано, съвсем естествено изниква въпросът – кое е могло да подпомогне издателите на библейските гръцки текстове да открият и заделят лукиановият текст? В отговор на този въпрос можем да кажем малко, но то, все пак, ни насочва към нещо сигурно. 1. Многобройните цитати от светите отци, които ни определят географските области, в които се ширела и била общоприета Лукиановата рецензия – “Цариград и чак до Антиохия”. Следователно, библейски текстове, които имат родината си в някогашна Сирия, се базират преди всичко на Лукиановата рецензия. 2. Яков Едески, родом от Антиохия (640-708 г.), бил един от усърдните труженици относно подобряването на по-старите

¹ Лат. текст е по *Friedrich Bleek*, пос. съч., стр. 549.

² Вж. неговото съчинение *Einleitung in die Schriften des NT*, 3. Aufl., Freiburg, S. 196 ff.

³ Според Евсевий (Църк. история IV, 29, 6), Тациан, ученикът на Юстин Философ, въз основа на евангелските текстове, с които разполагал, изработил (ок. 170 г.) – като пропуснал паралелно повтарящите се сведения – един цялостен разказ за делата и учението на Исус, т. е. една евангелска хармония. Тациан нарекъл труда си **То днѣ тесѣсрон**, което е един изкуствено създаден музикален термин за акорд.

преводи. Този писател ни споменава за една типична особеност в рецензията на Лукиан – че той предавал свещената еврейска тетраграма “Иахве” чрез Адона и Кириос. 3. Както знаем, Хексаплата на Ориген не е запазена. За нея черпим сведения от св. отци, които са я ползували или цитирали. Освен това, ние имаме ръкописи от Превода на 70-те, които ръкописи почиват върху петата колонка от Хексаплата, или пък са изпъстрени в полетата с множество бележки от нея. Именно в тази колонка Ориген поместил своя рецензиран текст на Провада на 70-те, върху който текст той работил дълго време. Особено ценен в това отношение е един сирийски превод на хексапларния текст, известен под името **сирохексапларен**. В този текст има цитати, които са означени със сиглата на Лукиановия начин на четене. 4. У антиохийските и цариградските св. отци, а особено у бл. Теодорит Кирски и св. Йоан Златоуст, има много и пълни цитати от Лукиановата рецензия. 5. От IV-XV век Лукиановата рецензия била общоцърковен тип на гръцката Библия. 6. Сега вече е доказано, че Лукиановият рецензиран текст на Свещените Писания е налице в множество минускулни текстове.

Много учени библейсти са правили опити да отделят Лукиановата рецензия из разните гръцки ръкописи. Особено са се проявили в това отношение Fird (Hexapla, I стр. LXXXIV нт.), Bickel (в Zeitschrift für katholische Theologie, 1879, стр. 407 нт.), Cornil и др. Но най-старателно, подробно и авторитетно направил това P. de Lagarde (Librorum Vet. Test. canonicorum pars prior graece), който успял да публикува само Петокнижието и историческите книги. Той предполагал, не без основание, че разпознал Лукиановата рецензия в оня текст, който през средните векове се считал като “седми превод”. P. de Lagarde уеднаквил този текст с ония четения от ръкописите, които били означени чрез сирската буква “ломад” или чрез гръцката “лямбда”, и които четения традицията свързала с имената на антиохийските отци. В тези букви този учен виждал инициалите на антиохийския презвитер Лукиан.¹ Като сигурно Лукианов се счита текстът в гръцките кодекси, известни под № 19, 82, 93, 108. Също така и гръцкият текст в прочутата Комплутенска полиглата (изработена в напечатана от 1502 до 1517 г.) решително се смята за Лукианов. В началото на XX век Hermann von Soden издаде монументален труд “Die Schriften des NT in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt auf Grund ihrer Textgeschichte, B. I Berlin 1902-1907, B. II. Göttingen 1913. Според този учен в началото на III век вече имало три рецензии на новозаветния гръцки текст. Първата от тези рецензии била на Лукиан Антиохийски, която се бележи чрез готическата буква “K” (т. е. кини).² Лукиановата рецензия получила названието кини, защото била всепризната от Цариград до Антиохия и даже била наричана **държавен текст**. Този текст е

¹ A. Robertu A. Feuillet, пос. съч., стр. 106.

² Срв. Alfred Wikenhauser, Einleitung in das NT, 3. Aufl., Freiburg, 1953, S. 98 ff.

застъпен в евангелските гръцки ръкописи E (от 8 в.), F (9 в.), G и H (9 и 10 в.) и в тестовите N и L за Апостолските деяния и Посланията (8 в.), а също така и в множество по-късни текстове. Същата рецензия е използвана обилно от Еразъм и Лутер. Тя е преобладаваща и в *textus receptus* на и досега издаваните в Цариград и Гърция гръцки библейски текстове.

За авторитета и популярността на Лукиановата рецензия ни говорят и други два факта. – Етиопският превод на Стария Завет има своето начало още през IV в. Този първи превод бил направен по Превода на 70-те и, най-вероятно, по Лукиановата рецензия, понеже християнството в Етиопия било разпространено от сирийските мисионери Фрументий и Едесий в началото на IV в.¹ Запазените фрагменти (187 листа) от готския превод на Библията, направен от готския епископ Улфила от. 350-376 г., също така имат за прототип Лукиановата рецензия върху Стария и Новия Завет. J. E. Grabe с основание доказва, че текстът на кн. Йов в *cod. Alexandrinus* е според същата рецензия.

Преведеният от св. Кирил и неговите помощници текст на Евангелията влязъл в основата на най-старите запазени славянски Евангелия Зографско, Мариинско, Асеманово и др.², които датират от края на X и нач. на XI век. Самопонятно е, че българите не са могли да се възползват непосредствено от превода на св. братя, понеже с първите си преводи те заминали за Моравия и Панония. Дали споменатите най-стари преписи от превода на св. св. Кирил и Методий са абсолютно точни с този превод, сега не може да се каже нищо. Не е изключено, щото още от IX век нататък в България – а след покръстване на русите в 987- 988 г. и в Русия – да са били нанасяни известни изменения и поправки в множеството преписи. Известна е нуждата от рецензия на библейския славянски текст, направена от търновския патриарх Евтимий през XIV век.

След злокобната за нас 1393 година, когато българският престолен град пада и над Родината ни се спуща черна завеса, ние още не знаем нещо съвсем сигурно за съдбата на Кирило-Методиевата Библия. По-нататъшната ѝ съдба може да се проследи в Русия, където вече Свещените Книги на старобългарски език намерили добър прием. Широкото разпространяване на библейските книги в Русия наложило многобройното им преписване, което неминуемо било свързано с допускане на неволни грешки, умишлени изменения, или пропуски и добавки. Това предизвикало нуждата от рецензии-поправки на текста и преиздавания на славянската Библия. Добре са известни в това направление грижовните трудове на митрополит Киприан (1378-1406), архиепископ Геннадий Новгородски, в чиято Библия (от 1499 г.) някои книги били поместени по Вулгата, на княз Константин Константинович Острожки (т. н. Острожка Библия е от 1581 г. и е по-близо до Превода на 70-те отколкото

¹ Проф. И в. М а р к о в с к и, пос. съч., стр. 255; D. C a r l S t e u e r n a g e l, пос. съч., стр. 57, E. L i t t m a n n, *Die Litteraturen des Ostens*, VII, 1907, 233.

² П е т ъ р Д и н е к о в, Делото на Кирил и Методий и развоят на старата българска литература, стр. 14. Статия в сборника “Хиляда и сто години славянска писменост 863-1963, БАН, 1963, София.

Генадиевската) и най-после т. н. Елисаветинска Библия от 1751 г. и нейното поправено и подобро издание от 1757 г. От множеството писания на руските богослови-библеисти (особено Юнгеров, Евсев, и мн. др.), които са писали за славянския превод на Библията, ние научаваме за разгорещените спорове на онези, които навремето са взимали участие в подготовката и оформянето на поменатите три издания. Споровете са били най-остри по въпроса, дали да се взема предвид латинската Библия (Вулгата), макар и само за някои книги, или пък строго да се придържат към Превода на 70-те. За чест на Руската православна църква, надделяло второто мнение. По този начин Преводът на 70-те и при това в Лукиановата му рецензия останал в славянската, а след това и в руската Библия. Чрез този акт Руската църква останала верна на източно-православната традиция. Може би и затова, когато се подготвяла българската синодална Библия (отпечатана в 1925 г.) Св. Синод на няколко пъти е нареждал до комисията, която работела около българския превод, да се придържа в руската Библия. Сега, обаче, когато се изработва нова ревизия на българския синодален превод, става ясно, че тогавашните преводачи са правили известни отклонения от еврейския текст, от руската Библия и от Превода на 70-те. Независимо, обаче, от всички многобройни опити за уточняване, поправки, подобрения и съгласувания с общоприетите за дадено време най-точни основни текстове, трябва да признаем, че преводите на св. братя, макар и в най-общи линии, са запазени в славянската, руската и българската Библии.

Сега, когато вече разполагаме с изискани критични издания на Превода на 70-те и новозаветния библейски текст, в които издания са посочени и различните рецензии, можем лесно и уверено да правим сравнения и да потърсим и открием оня гръцки текст, който е послужил за източник на Кирило-Методиевия превод. Можем да приведем множество примери за това, че св. братя са използвали рецензията на Лукиан при превеждането на Стария и Новия Завет.¹ И това е съвсем естествено. Както вече споменахме, Лукиановата рецензия през IX век е единствената, която е общоприета и считана за официална в целия диоцез на Цариградската църква. Св. Св. Кирил и Методий са възпитаници и пратеници именно на тази църква и те не са могли да използват други гръцки текст, освен Лукиановия.

От руските изтъкнати богослови особено Евсеев застъпва тезата, че св. братя направили старобългарския превод на Библията именно по Лукиановата рецензия.² Лескин поддържа уверено същото становище.

¹ Задачата на настоящето изследване, ограниченото място с което разполагаме и особено **техническите затруднения**, не ни позволяват да дадем сравнителни текстове.

² Евсеев, Кн. прор. Исаии, Спб., 1897 и Кн. прор. Данаиила, Спб., 1905 г.